

Antoni Jackowski, Izabela Sołjan

Środowisko przyrodnicze a sacrum

We wszystkich religiach ważną rolę w rozwoju wierzeń odgrywały elementy środowiska przyrodniczego. Powszechnie, że pierwotnąświątynią człowieka była Natura. Jednym z zadań badawczych geografii religii jest analiza rozmieszczenia przestrzennego ośrodków kultu w nawiązaniu do poszczególnych elementów środowiska. Dotyczy to zarówno geograficznych przesłanek lokalizacji ośrodków, jak również przyrodniczych uwarunkowań rozwoju tego rodzaju centrów. Przedmiotem takich studiów mogą być z jednej strony obiekty fizjograficzne (np. góra, jaskinia, rzeka), z drugiej całe systemy geograficzne (np. pasma górskie, dorzecza, wybrzeża). G. Van der Leeuw w swojej *Fenomenologii religii wśród przedmiotów religii* (czyli podmiotów wiary) wymienia m.in. „*święte środowisko*” (*Umwelt*), do którego zalicza kolejno: święty kamień (tu umieszcza święte góry) i drzewo, świętą wodę i święty ogień, święty współświat (*Mitwelt*) – zwierzęta¹. Sporo uwagi poświęca „*postaci Matki*”, którą identyfikuje z Matką-Ziemią. Zwraca uwagę, że najstarsze postaci bogów w Grecji to właśnie Matki-Ziemie. Ziemia była dla Greków kobietą, która wznosi się górną połową ciała ponad glebę. Przypomnijmy, że w mitologii greckiej główną boginią ucieleśniającą Matkę-Ziemię była Gaja, matka Pontosa (morze) i Uranosa (niebo). W mitologii indyjskiej Matka-Ziemia przybiera formę góry-ziemi, która jest siedzibą bogów. Sama Ziemia miała reprezentować ciało przedaryjskiej Bogini-Matki. Z kolei hinduska bogini Dewi jest ściśle związana z żyznością i z Ziemią. Uważa się, że Indie jako kraj uosabiają ciało Dewi, której zarysy odpowiadają naturalnemu ukształtowaniu tego kraju. Choć Dewi jest powiązana przede wszystkim z Ziemią, często utożsamia się ją z wielkimi rzekami Indii, z których wiele czci się jako samoistne bóstwa. W Indiach zawsze czczono bogów Ziemi: Prythiwi (=Ziemię, podstawę i karmicielkę), Agni (boga ognia; na niebie jest słońcem, w powietrzu piorunem, na ziemi ogniem ofiarnym), Somę (reprezentuje napój ofiarny – napój życia o tej samej nazwie; jest symbolem połączenia dwóch jakże odmiennych żywiołów: wody i ognia), Aranjani (bogini lasów). Ziemia jest zazwyczaj uważana za najstarszą i najczciwocześniejszą postać boską². Mitologia boga Brahmy przedstawia m.in. model wszechświata, w którym Ziemię stanowi wielki lotos o tysiącu płatków. Włókna lotosu stanowią góry pełne metali, płatki natomiast symbolizują kontynenty. Pod płatkami są

siedziby demonów i węzów. Pośrodku owocni – czterech oceanów – rozpościera się kontynent, obejmujący m.in. Indie³. Ks. Edward Bulanda wskazuje, że postać Matki Ziemi można uznać za praformę Bogini Matki. Ziemia jako matka i żywicielka była otoczona czcią i szacunkiem, czasami nawet mistycznym pietyzmem. Ważne miejsce zajmowała ona również w wierzeniach wielu innych ludów, które traktowały ją jako dawczynię pokarmu, a więc życia. Jak wykazały badania ks. Henryka Zimonia, do dzisiaj w zachodniej Afryce przetrwały sanktuaria ziemi, symbolizujące i uobecniające lokalnego ducha ziemi, opiekuna wszystkich członków danego rodu. Na obszarze zamieszkanym przez członków jednego rodu znajduje się zawsze kilka miejsc sakralnych, spośród których najważniejszym jest sanktuarium ziemi. Jest to zawsze główne centrum kultu ziemi i przodków oraz symbol jedności i autonomii rodu. Sanktuaria ziemi lokuje się na różnych terenach. Mogą nimi być góry lub wzgórza, zbiorniki wodne, zagajniki, grupy skał, drzewa. Częścią sanktuarium jest ołtarz, na którym składa się ofiary. Z kolei Wirikuta to święta ziemia Indian Huiczoli, znajdująca się w stanie San Luis Potosí (Meksyk). W wierzeniach Indian jest ona ich praojczyzną, miejscem świętym, gdzie narodziło się Słońce (*Tayaupa*), Ogień (*Tatewari*) oraz inne boskie siły natury. Riatea („niebiańska przestrzeń”) jest jedną z wysp w archipelagu Wysp Towarzystwa w Polinezji. W mitach opisuje się ją jako pierwszą praziemię, która wyłoniła się z dna oceanu.

Wspomnijmy wreszcie o *Starym Testamencie*, zawierającym podstawy wiary Żydów i chrześcijan. Już pierwsze wersety *Księgi Rodzaju* mówią nam o Bogu jak o Stwórcy wszelkiego życia na ziemi. „Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię. Ziemia zaś była bezładem i pustkowiem: ciemność była nad powierzchnią bezmiarów wód, a Duch Boży unosił się nad wodami. Wtedy Bóg rzekł: «Niechaj się stanie światłość!». I stała się światłość. Bóg widząc, że światłość jest dobra, oddzielił ją od ciemności. I nazwał Bóg światłość dniem, a ciemność nazwał nocą” (Rdz. 1,1-5). Był to pierwszy dzień stworzenia świata. W kolejnych Bóg stworzył sklepienie niebieskie (dzień drugi), powierzchnię ziemi i wody oraz rośliny (dzień trzeci), gwiazdy (dzień czwarty), organizmy żywe, m.in. ryby, ptaki (dzień piąty), bydło i człowieka (dzień szósty). *A zasadziwszy ogród w Eden⁴ na wschodzie, Pan Bóg umieścił tam człowieka, którego ulepił*” (Rdz. 2,8). Zdaniem teologów pojęcie „niebo” i „ziemia” zawarte w *Piśmie Świętym* oznacza to wszystko, co istnieje, a więc całe stworzenie. „Ziemia” jest światem ludzi, „niebo” lub „niebiosa” mogą oznaczać firmament, ale także własne miejsce Boga: „*Ojca naszego, który jest w niebie*” (Mt 5,16). A więc Bóg sam stworzył świat widzialny, czyli to co otacza człowieka. Inaczej mówiąc, „*Nie istnieje nic, co nie zawdzięczałoby swego istnienia Bogu Stwórcy*” stwierdza św. Augustyn.

Z religią wiąże się wykształcenie „świętej przestrzeni”. Według cytowanego już G.van der Leeuw’a „*święta przestrzeń to takie miejsce, które staje się siedzibą, ponieważ działanie mocy powtarza się w nim, samo lub przez ludzi. Jest to miejsce kultu, niezależnie od tego czy siedzibą jest dom, czy świątynia. [...] jako święte zostają wyodrębnione przede wszystkim lasy i jaskinie, kamienie i góry⁵*”. Jednym z podstawowych komponentów migracji pielgrzymkowych jest *przestrzeń piel-*

grzymkowa. Jej ramy wyznaczają zazwyczaj dwa punkty – miejsce wyjścia i punkt docelowy. Ten ostatni to równocześnie punkt, od którego zaczyna się powrót. W tradycji hinduskiej miejsca święte, szczególnie związane z wodami, są często określane jako *tirthas*. Pod pojęciem *tirtha* rozumie się najczęściej „miejsce przejścia”, „święty bród”, gdzie każdy może się przeprawić na drugi brzeg rzeki (oznacza też każde miejsce nad wodą, szczególnie zaś miejsce kąpielowe). Symboliczne znaczenie *tirthy* jest szersze i znaczy przejście ze świata doczesnego do świata świętego, świata *niebios*. Wierni uznają, że w miejscach takich boskość zaznacza się szczególnie silnie. Według historyków „w miejscach tych czas kosmiczny i historyczny przenika się, a różnica między tym co *transcendentne* i ziemskie zostaje zatarta, pozwalając jednostkom ujrzeć czystą i błogą naturę boskości”. Odbycie każdej pielgrzymki wymaga więc pokonania pewnej *przestrzeni sakralnej*⁶. Celem pielgrzymki w sensie religijnym i przestrzennym jest *miejsce święte (locus sacer)*. Może nim być zarówno pojedynczy obiekt, jak i cała miejscowość wraz z obszarem do niej przylegającym. Taką *świętą przestrzeń* stanowi *haram* w islamie, *mandala* w hinduizmie i buddyzmie, czy obszar *sacrum* w chrześcijaństwie. Najbardziej znana jest *święta przestrzeń* wokół Mekki (około 770 km²). W czasach przedislamskich w Arabii Północnej wyznaczano święte terytorium, *hime*, z roślinami, lasami, pastwiskami i zwierzętami stanowiącymi własność boga. *Hima* stanowiła jeden z typów świętych terytoriów chronionych.

W całej mitologii indyjskiej przewija się bardzo często niebywały kult oddawany strażnikom kierunków świata. Najczęściej wymienia się ośmiu strażników opiekujących się czterema głównymi i czterema pośrednimi stronami. Począwszy od wschodu, idąc zgodnie z ruchem słońca są to: Indra, Agni, Jama, Nirryti, Waruna, Waju, Kubera i Iłana. Symbolika tych stron świata była wykorzystywana przez budowniczych świątyń, osiedli i domów. W mitach Hindusów często pojawiają się też bogowie powietrza. Spośród licznego panteonu wymieńmy zwłaszcza Indrę (m.in. bóg ozdabiającej burzy i władca piorunów), Rudrę (bóg niszczącej burzy), Marutów (bóstwa burzy i grupy chmur rzucających błyskawice), Waju (bóg wiatru), Pardżanję (Chmura Deszczowa), Apah (wody nieba, wody deszczowe).

Ze względu na rozwój funkcji religijnej dochodzi często do wykształcenia specyficznego krajobrazu sakralnego (*Sakrallandschaft, Sacred Landscape*). Ten typ krajobrazu jest jednym z głównych problemów badawczych geografii religii. Przedmiotem takich studiów są przemiany krajobrazu naturalnego i kulturowego pod wpływem rozwoju funkcji religijnej oraz wzajemne relacje pomiędzy *sacrum* a otaczającą przestrzeń. Nieco upraszczając kwestie pojęciowe możemy przyjąć, że „krajobraz sakralny” tworzą zespoły obiektów sakralnych zbudowanych w określonym czasie na określonym obszarze. Jest on widocznym wytworem kultury, powstałym pod wpływem religii i stanowi jeden z typów krajobrazu kulturowego. W krajobrazie sakralnym zawiera się *przestrzeń święta (sacred space)*, która jest definiowana jako część powierzchni Ziemi rozpoznawana przez człowieka jako siedziba Boga lub bóstw.

Śledząc dzieje poszczególnych religii i wierzeń, można wskazać jednak ślady czci oddawanej już przez ludy pierwotne krajobrazowi nieprzekształconemu. Utworzenie charakterystycznych krajobrazów (np. pustynnych) w wielu mitologiach i wie-

rzeniach przypisuje się działaniu nadnaturalnych istot, pewnego rodzaju gigantów. W hierotopografii⁷ istnieje zasada, że wszystko, co wyróżnia się z krajobrazu, jest niezwykłe. To, co odbiega od normy, budzi szacunek i lęk metafizyczny. Duże, ukryte i samotne obiekty przyciągają uwagę i skłaniają do czci. Zasada ta sprawdza się bez względu na religię. Charakter sakralny miał przede wszystkim krajobraz rysujący się w perspektywie znanego człowiekowi terytorium i na ogół niedostępny dla zwykłego śmiertelnika. Był on często synonimem siedziby różnych bóstw. Dla australijskiego Aborygena elementy krajobrazu niosą w sobie ładunek *sacrum*. Powołując się na badania Andrzeja Szyjewskiego⁸, można wskazać, że najbardziej znanym australijskim krajobrazem sakralnym związanym z rytuałami totemicznymi jest Ayers Rock (ang. „*stara skała*”), święta skała Australijczyków z plemienia Loritja i Pitjanjara. Przypomnijmy, że Ayers Rock to potężny płaskowyż zbudowany z czerwonej skały kambryjskiej, o ostrych urwiskach, stojący samotnie pośrodku równiny nad jeziorem Amadeus (Terytorium Północne). Zgodnie z wierzeniami stanowi centrum, ku któremu ściągali przodkowie totemiczni, by tam walczyć ze sobą, ginąć i zniknąć.

Ścisłe relacje między środowiskiem przyrodniczym a wierzeniami obserwujemy w niektórych religiach do dzisiaj. Najlepiej widać to w Indiach, gdzie religia silnie zaznacza się we współczesnym kulcie świętych rzek i świętych gór. W praktykach religijnych wyznawców hinduizmu poczesne miejsce przypadają zawsze kultowi „*świętych miejsc*”, związanych ze szczytami wzgórz, skałami, z biegami rzek, rzekami, akwenami wodnymi, lasami i tym podobnymi. Decydujący wpływ elementów środowiska przyrodniczego, zwłaszcza wody, na lokalizację ośrodków kultu religijnego jest widoczny w regionalizacji pielgrzymkowej Indii. Wśród blisko 150 głównych ośrodków kultu około 60% ma powiązania z wodami, głównie rzekami (ponad 50%), a 15% – z górami.

W panteonie wielu bóstw zawsze poczesne miejsce przypadało bogom reprezentującym siły natury. Do najpopularniejszych należą bogowie słoneczni (np. Amaterasu w Japonii, Tsohanoai w Ameryce Północnej) czy bogowie natury (np. wegetacji, deszczu, ognia wulkanicznego, wiatru, rzek, lasów, mórz). W gronie bóstw rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej znajdują się też personifikacje zjawisk naturalnych.

W kosmologii indyjskiej szczególne miejsce przypada wodom. Wszelkie istnienie rodzi się bowiem z wód, z ich pęпка. Z wód, ze Złotego Łona, narodzili się bogowie stworzeni przez pierwszych rodziców – Niebo i Ziemię. Do prastarych kultów Indii należy czczenie wód we wszystkich postaciach: rzek, jezior, stawów, oceanu, deszczu. Hindusi do dziś wierzą, że zanurzenie się w wodach, które są formą pierwotnej macierzy, równa się ponownym i czystym narodzinom, jako że zmywa brud ciała i ducha. Wody przynoszące płodność i powodujące wzrost wszystkiego zawierają w sobie esencję życia. Zarodek każdej istoty, spadając z nieba, staje się subtelną esencją w wodach⁹.

W wielu mitach i wierzeniach woda pitna, która wytryskuje w ziemi w postaci źródeł i wypływa w postaci wodospadów pochodzi z nadnaturalnego, podziemnego świata. Uważa się niejednokrotnie, że studnie i źródła reprezentują duchowe łono Ziemi, przez co obdarzone są mocą uzdrawiania, przekazywania mądrości i spełniania

żyć. Już w starożytności wodom wypływającym z bulgotem spod ziemi przypisywano moc boską. Źródła wróżebne dały początek najslynniejszym wyroczniom, takim jak wyrocznia Apollina w Delfach i w Didymie koło Miletu. Źródła, których wody znikają pod ziemią uważano za zejścia do Hadesu. Często podaje się przykład ludu Zuni z południowo-zachodnich obszarów Stanów Zjednoczonych, który wierzy, że źródła połączone są z odległymi oceanami, podobnie jak gałęzie wierzby z pniem. W mitach tego ludu dotyczących początków ludzkości Ludzie Świtu, pierwsze istoty ludzkie, pojawili się na ziemi właśnie poprzez wody ze źródeł wypływających z podziemnego świata.

We wszystkich niemal religiach święte studnie mają mieć moc obdarzania płodnością kobiety, które nie mogą zająć w ciążę. Od starożytności znane są przypadki uznawania za święte źródeł wód mineralnych. Historia przekazuje nam na przykład wiele informacji o takich źródłach w starożytnym Egipcie, przy których znajdowały się zazwyczaj świątynie. W Europie najczęściej cytowanym przykładem jest miejscowość Bath w południowo-wschodniej Anglii. Już starożytni Brytowie doceniali właściwości lecznicze tamtejszych źródeł, które były poświęcone Sulis, bogini wody i uzdrowień. Rzymianie utożsamiali Sulis z Minerwą, boginią uzdrowień. Około 70 r. n.e. wokół głównego źródła (Aque Sulis=Wody Sulis) wybudowali kompleks świątynny z łaźniami dla pielgrzymów. Przybywający modlili się do bogini Sulis o przywrócenie zdrowia, opiekę, a także o karę dla osób nikczemnych. W Bath czczono także inne bóstwa, w tym Sulewie, triadę celtyckich bogiń Matek Ziemi.

We współczesnym chrześcijaństwie obrządku łacińskiego do najbardziej znanych należy źródło wody górskiej, które 25 lutego 1858 r. odkryła Bernadetta Soubirous za namową ukazującej się w grocie Massabielle Pani – Matki Bożej. Cudowne uzdrowienia, jakie się dokonały (i dokonują nadal) dzięki tej wodzie źródlanej sprawiły, że niegdyś małe miasteczko Lourdes stało się obecnie jednym z najważniejszych i największych ośrodków kultu religijnego na świecie. Przybywa tu każdego roku około 6 milionów pielgrzymów, z których blisko 100 tys. stanowią osoby chore. Przyjazdy tych pielgrzymów wynikają głównie z wiary w uzdrawiające właściwości wody wypływającej z cudownego źródła. Do 2000 r. zgłoszono ponad 600 uzdrowień, z których

Lourdes - wodociąg z wodą źródlaną
(Archiwum Zakładu Geografii Religii
IGiP UJ)

władza kościelna uznała około 80 za niezaprzecalnie cudowne, ze znamieniem na przyrodzoności. Uzdrawienia bada działające od 1882 r. specjalne Biuro Orzeczeń Lekarskich.

W islamie najbardziej święte źródło znajduje się w Mekce. Według tradycji miał je wskazać Archanioł Gabriel służącej żony Abrahama, Hagar, i jej synowi Izmaelowi, umierającym z pragnienia na pustyni. Później miało być zasypane i odkryte dopiero przez dziadka Mahometa, Abd al.-Muttaliba. Obecnie wznosi się nad nim ozdobna budowla z kopułą. Znane jest pod nazwą studni Zamzam. Woda ze studni służy do rytualnego obmycia ciała, uznaje się ją też za lekarstwo na wszelkie dolegliwości. Bardzo rozpowszechnionym zwyczajem jest zanurzanie w niej szat, w których wierni pragną być pochowani po śmierci.

Od starożytności rzeka stanowiła swego rodzaju metaforę ludzkiego życia: od narodzin, poczęcia lub poprzedniej egzystencji (źródła rzeki) do śmierci, życia pośmiertnego czy reinkarnacji (symbolizuje to ujście rzeki do morza). W filozofii buddyjskiej mówi się, że dla osiągnięcia oświecenia należy przebyć rzekę pod prąd, aż do jej źródeł. Rzeki stanowiły też zawsze główny symbol żyźności i obfitości. Mogą też wytyczać granice między życiem a śmiercią. Najstynniejsze takie to Styks i Acheron, rzeki Hadesu. W Japonii wyznawcy buddyzmu i shintoizmu wierzą, że rzeka Sanzunikawa jest tą, która oddziela żywych od umarłych.

Często rzeki uznawane są za święte, a nawet jako uosobienie bóstw. Tygrys i Eufrat były czczone przez starożytnych Hetytów. Plemię Jorubów w Afryce Zachodniej wierzy, że rzeka Ogun jest przemienioną boginią Jemoją. Przyjmując, że Ziemia jest niejednokrotnie utożsamiana jako bogini, rzeki traktowane są jako widzialne ciało bogini.

Rzeka jest starodawnym i złożonym symbolem kultowym Indii. W hinduizmie bowiem woda uchodzi za źródło boskości, ponieważ oczyszcza i karmi, a rzeki są święte, ponieważ spadają z niebios, oczyszczając i użyźniając glebę. W mitologii indyjskiej rzeki zaliczane są do grona bogów Ziemi. Są to wody nieba, siostry, krowy Somy, matki i kochanki Agniego, które spływając na ziemię dostarczają wody źródłom ziemskich rzek¹⁰. Stąd odległy brzeg rzeki (*para*) stał się symbolem docelowego punktu wędrówki pielgrzymującego Hindusa. Najważniejsze miejsca pielgrzymkowe, *tirthas* – miejsca przejścia, święte brody – są związane z siedmioma świętymi rzekami, do których, według wyznawców hinduizmu, przyrównywano *Sansarę*, czyli „*kołowrót istnień*”, związany ogólnie z ideą ponownych narodzin. W hinduizmie, dżinizmie, a także w buddyzmie cierpienie i powtórne narodziny (*sansara*) utożsamiano z oceanem lub rzeką, które oddzielają człowieka od *nirwany* (oświecenia). Dla buddystów Ganges stawał się symbolem *sansary* zwłaszcza podczas wylewów. Wyznawcy mahajany swoje doktryny przyrównywali właśnie do „wielkiego promu”, który miał przewieźć ludzkość na „drugi brzeg”, ku *nirwanie*. W buddyzmie hinajana do takiej przeprawy przygotowywany jest zaledwie mały statek, którym może być przewieziona „na drugi brzeg” tylko stosunkowo niewielka duchowa elita wiernych.

Wyobraźnia wedycka stworzyła dwa wielkie obrazy przekraczania nurtu rzeki. Pierwszy wiązał się z koncepcją „trzy piętrowego” wszechświata, z niebem w górze,

Waranasi - rytualna kąpiel w świętej rzece Ganges
(Archiwum Zakładu Geografii Religii IGiGP UJ)

atmosferą pośrodku i ziemią na dole. Człowiek przechodził z ziemi do nieba, a bogowie – z nieba na ziemię. Atmosfera (*antariksa*) jest często określana jako wielka „rzeka przestrzeni”, przekraczana w czasie wędrówek między niebem a ziemią. W drugim obrazie rzeki miały powstać w niebie i następnie płynąć pionowo w dół z niebiańskiego „jeziora podziału wód” poprzez atmosferę na ziemię. Według mitów zawartych w *Rygwedzie*, Indra zabił węża Wrytrę, demona, który więził wody. Uwolnił w ten sposób niebiańskie wody, umożliwiając im spadek na ziemię. W *Rygwedzie* mówi się między innymi: „Indra uczynił dla ludzkości wody płynące, zwolnił węża i wysłał na przód Siedem rzek. Otworzył przez to »okna«, które były zablokowane”. Ten strumień życiodajnych wód łączących niebo i ziemię nabrał znaczenia „przejścia – przeprawy”. Przez owe spadające rzeki każdy mógł przejść z ziemi na odległy brzeg niebios. Ganges jest czasem zwany „płynącą drabiną do nieba” (*svarga-sopana-sarini*). Niebiańskie wody spadające, aby stać się ziemskimi rzekami, są w wyobraźni wedyjskiej strumieniami *somy*, przepuszczanymi przez filtr niebios. Ganges na przykład jest uważany za rzekę płynącą mlekiem i nektarem nieśmiertelności (*amrita*). Również inne święte rzeki, uwolnione z niebios przez Indrę, są identyfikowane z *somą*, upajającym napojem bogów.

W tym miejscu konieczna jest mała dygresja wyjaśniająca istotę *somy*. *Soma* – bóstwo (od czasownika *su* – wyciskać, wytłaczać) – nazwa rośliny i równocześnie halucynogennego napoju z niej przyrządzanego. Roślina pochodzi „z daleka i z wysoka”. Z niebios przynosi ją na ziemię orzeł i osadza na górze Mudżawant, z dala od obszarów zamieszkanym. Jest strzeżona przez *gandharów*, istoty półboskie płci męskiej. Są oni uważani za rozdawców *somy*. Jest ona więc napojem pochodzącym z niebios i dającym nieśmiertelność na ziemi. Z kolei *amryta*, nektar nieśmiertelności, jest napojem bogów.

Najważniejsze miejsca pielgrzymkowe, *tirthas* – są związane z siedmioma świętymi rzekami, do których – jak już wspomniano – wyznawcy hinduizmu przyrównują *sansarę*, czyli „kołowrót istnień”. Są to: Ganges, Indus (Sindhu), Dżamuna (Jamu-na), Narbada, Godawari, Kaweri i niewidzialna, mityczna rzeka Saraswati. Za najbardziej uświęcone uważa się źródła i ujścia tych rzek. Na przykład uważa się, że święta rzeka Narbada, mająca swoje źródła w Amarakantak w górach Windhaja, bierze swój początek z ciała Śiwy. W korycie Narbady (zwanej też Gangesem Zachodu) występuje słynne gładkie kamienie zwane *bana lingas*, które wykorzystuje się jako symbole Śiwy w jego świątyniach w całym Indiach. Szczególnie wysoką rangę przypisują wyznawcy hinduizmu zbiegowi Gangesu, Dżamuny i płynącej między nimi „niewidzialnej” Saraswati w mieście Allahabad (Prajag). Spotkanie tych trzech rzek (*triveni*) jest uznawane za najbardziej święte w Indiach ujście rzeczne (miejsce „potrójnie święte”). To zapewne spowodowało, że niemal wszystkie ujścia rzek uznawane za święte zaczęto określać jako *Prajag*. Kilka słów poświęćmy owej niewidzialnej rzece Saraswati. Saraswati to bogini nauk, literatury i sztuk pięknych, córka lub żona Brahmy. W mitologii wedyjskiej była personifikacją najświętszej wówczas rzeki, która swe źródła miała w niebiańskim oceanie i która przepływała przez trzy strefy świata. Miała moc oczyszczającą, obdarzając nieśmiertelnością i bogactwem. Jako mityczna rzeka płynie głęboko pod ziemią, zlewając się w Prajadze z Gangesem i Dżamuną.

Największą ze wszystkich rzek jest Ganges – *Ganga Mai* lub *Ganga Mâtâ* – Matka Ganga – dawczyni życia. Uważana jest za bóstwo, zapewniające łaski i wieczne zbawienie. Przypuszcza się, że już od 2500 lat Ganges utożsamiany jest z boginią Gangą. Wierzenia i mity sprawiają, że siedem świętych rzek Indii określanymi bywa niekiedy „siedmiokrotnym Gangesem”, źródłem i prototypem wszystkich świętych wód. Po zstąpieniu na ziemię Ganges został „rozcłonkowany” na siedem strumieni, z których trzy popłynęły na wschód, trzy na zachód i jeden na południe. Ponadto każda z rzek może być lokalnym Gangesem, jeżeli w to wierzy miejscowa ludność. Niezależnie od wyznawanego mitu Hindusi wierzą, że Ganga zesłała na ziemię, aby wymazać grzechy ludzkie, a dotknięcie jej daje gwarancję zbawienia. O niezemskim, w wierzeniach Hindusów, pochodzeniu Gangesu świadczyć mogą liczne nazwy tej rzeki, zachowane do dziś w tradycji hinduskiej – na przykład *Alakanandi* („płynąca „z loków Śiwy”), *Bhadra-soma* (błogostawiony napój), *Deva-bhuti* (pochodząca z nieba), *Hara-śekhara* (grzywa Śiwy), *Khapaga* (płynąca z nieba), *Tripathaga* lub *Triśrotah* (potrójnie płynąca, przepływająca, tzn. przez niebo, ziemię i piekło).

Według popularnego mitu Ganga była przez długi czas rzeką niebiańską. Przepływała przez główny raj hinduski, Brahmałokę i trzykrotnie opływała miasto Brahmy na szczycie góry Meru, znajdującej się według kosmografii indyjskiej w samym środku wszechświata. Opływała całe niebo pod postacią Drogi Mlecznej. Gdy Śiwa, znajdujący się na świętej Górze Kajlasa, polecił Gandze zstąpienie z nieba, ta niezadowolona z polecenia usiłowała spaść na ziemię całym ciężarem, aby w ten sposób ją zniszczyć. Śiwa schwytał jednak spadającą rzekę w swe bardzo kędzierzawe włosy i dopiero po pewnym czasie upuścił ją łagodnie na ziemię. Przez długie stulecia sądzono więc, że Ganges wypływa na górze Kajlas (6714 m. n.p.m.) w Himalajach (Tybet), stąd górę tę, jako siedzibę Śiwy, zaczęto uważać za świętą. Wierzono, że z Kajlasy Ganges wpada do tybetańskiego jeziora Manasarowar, położonego na wysokości 4557 m. n.p.m., a stąd jego wody spływają na cztery strony świata jako Indus, Dżamuna, Ganges i Brahmaputra. Wędrowanie do źródeł Gangesu było więc docieraniem do siedziby Śiwy. Według innego mitu, Ganges zawdzięcza swe powstanie Wisznu. Podczas pobytu w niebie bóg ten spuścił wielkie strumienie wody na głowę Śiwy, sprawiając, że włosy Śiwy rozsypały się na wszystkie strony świata. W mitologii hinduskiej Ganga jest córką Himawanta, boskiej personifikacji Himalajów, małżonką Meny. Wyznawcy hinduizmu wierzą też, że wody Gangesu płynęły wiecznie, a jej źródła lokowano na szczycie mitycznej góry Meru – siedziby bogów w centrum wszechświata. W środku góry znajduje się miasto Brahmána, które opływa Ganga. Wokół niego leżą miasta bogów-opiekunów stron świata (*lokapala*).

Rzeki odgrywają w Indiach niezwykle istotną rolę w rytach związanych ze śmiercią. Według wyznawców hinduizmu, rzeka ma moc zmywania grzechów i pełni funkcję łącznika między światem ludzkim i boskim. Podanie umierającej osobie świętej wody z Gangesu lub śmierć i kremacja ciała na jej brzegu „zapewnia wyzwolenie z łańcucha kolejnych narodzin i śmierci”. Rzeki stanowią symbol ludzkiej wędrówki ku przeznaczeniu.

U ludów syberyjskich Ketów i Nagasanów święta rzeka Jenisej traktowana jest jako odpowiednik osi kosmicznej prowadzącej z nieba do podziemnej krainy bogini Chośadam. Za zdradę z księżycem bogini została zesłana do Dolnego Świata. Bieg rzeki ma symbolizować ucieczkę Chośadam po wygnaniu przez herosa Albę na wyspę zmarłych na północy. Niebiański symbol Jeniseju stanowi także tęcza i Droga Mleczna.

W *Księdze Rodzaju* znajdujemy informacje o rzekach, których bieg zaczynał się w Edenie. „Z Edenu zaś wypływała rzeka, aby nawodnić ów ogród, i stamtąd się rozdzielała, dając początek czterem rzekom. Nazwa pierwszej – Pizon; jest to ta, która okrąży cały kraj Chawila, gdzie znajduje się złoto. A złoto owej krainy jest znakomite; tam jest także wonna żywica i kamień czerwony. Nazwa drugiej rzeki – Gichon; okrąży ona cały kraj Kusz [Etiopię=Abisynię, hebr. Kusz]; Nazwa trzeciej rzeki – Chiddekel; płynie ona na wschód od Aszuru [Asyria]; Rzeka czwarta – to Perat” (Rdz 2, 10-14). Udało się ustalić tożsamość tylko dwóch ostatnich rzek – Tygrysu i Eufratu. Może to wskazywać na to, że raj należy umieścić w Mezopotamii. Według niektórych teologów rzeki te stanowią tylko symbol niezwyklej urodzajności Edenu.

Jordan
(fot. K. Krzemień)

Z dziejami judaizmu i chrześcijaństwa silnie powiązana jest rzeka Jordan, występująca w różnych kontekstach na kartach *Starego* i *Nowego Testamentu*.

Religie niemal wszystkich ludów zamieszkujących tereny nadmorskie ważną rolę przypisywały oceanom. Postrzegano w nich źródło obfitości, ale także wielu niebezpieczeństw. W mitologii normańskiej oceany stanowiły krew olbrzymiej pierwotnej istoty Imira. Starożytne legendy wspominają o gigantycznych boginiach mórz, Hafgygr i Margygr, które rozbijały statki. Mitologia grecka bogata jest w liczne bóstwa mórz.

Jezióra są najczęściej traktowane w mitach jako okultystyczne medium powiązane z kobiecym urokiem oraz ze śmiercią, otchłanią i miejscem nocnej wędrówki słońca. Kwiatowi lotosu upuszczonemu przez boga Brahmę zawdzięcza swe powstanie jezioro Puszkar („Wypełnione po Brzegi”). Kąpiel w jeziorze w okresie pełni księżyca w miesiącu Karttika (październik-listopad) ma oczyszczać ze wszystkich grzechów.

Podobnie ważną rolę w dziejach wierzeń i religii odegrały góry, które swoim fenomenem zajmowały ludzkość od zarania dziejów. Były one zawsze uprzywilejowanym miejscem spotkania z Bogiem i jego nieskończoną wielkością. „*Byt człowieka jest przemijający i zmienny – góry istnieją w sposób pewny i trwałe, są wymownym obrazem niezmiennej wieczności Boga...*” (z przemówienia papieża Jana Pawła II na Mont Chetif w Alpach 7 IX 1986). Już człowiek pierwotny dostrzegał, że przynoszące deszcz

chmury pojawiają się najpierw wokół górskich szczytów, a w ich okolicy rodzą się grzmoty i błyskawice. Dlatego czcił góry jako bóstwa lub siedziby bóstw.

Góry będąc częścią usakralizowanej przyrody dla wielu społeczeństw stanowiły obszar święty. Czystość czyniła góry miejscem dogodnym dla obrzędów oczyszczenia.

Niezliczone są symboliczne i religijne wartościowania gór. W religii babilońskiej czy greckiej góra była symbolem mocy, potęgi, niewzruszoności i wieczności. Powszechnie wierzone, że góry są siedzibą bóstw, demonów, dusz zmarłych (ludy celtyckie, słowiańskie, germańskie). Wszyscy niebiańscy bogowie mieli na wzgórzach miejsca zastrzeżone dla swego kultu. Góra znajduje się najbliżej nieba i fakt ten nadaje jej podwójną sakralność – z jednej strony partycypuje w przestrzennej symbolice transcendencji, a z drugiej stanowi obszar zastrzeżony dla hierofanii atmosferycznych. W świadomości religijnej szczególnie uprzywilejowane są góry pochodzenia wulkanicznego. Wznosząc się wysoko ponad dolinami, sprawiają wrażenie wysokich i niedostępnych, na przykład Sobótka – odwieczne miejsce kultowe ludów zamieszkujących ziemię śląską.

Często uważa się górę za punkt styku nieba z ziemią, a więc za środek, przez który przechodzi oś świata, za obszar przepojony *sacrum*, miejsce, gdzie można dokonać przejścia z jednego bytu kosmicznego do drugiego¹¹. Góra znajduje się więc w centrum świata i względem niej określa się główne kierunki. W mitologii hinduskiej taką górą jest Meru, mityczna święta góra braminizmu, buddyzmu i dżinizmu, położona w samym środku świata. Jest ona cała ze złota i drogocennych kamieni, a na wierzchołku mieści się siedziba bogów – Brahmy, Wisnu i Śiwy. W zenicie góry Meru znajduje się Gwiazda Polarna, a wokół niej krążą Słońce, Księżyc i inne planety.

Według wierzeń mezopotamskich „góra krajów” łączy niebo z ziemią. Ludy uralско-ałtajskie znają również górę centralną – Summur, Sumir lub Sumer – na szczycie której jest zawieszona Gwiazda Polarna. Podobne wierzenia można spotkać u Japończyków, Finów, Irańczyków.

„Góra” będąc punktem styku nieba z ziemią jest oczywiście najwyższym punktem na świecie. Dlatego też obszary konsekrowane – miejsca święte – świątynie, święte miasta są upodabniane do gór i również stają się „centrum”, czyli stają się w magiczny sposób integralną częścią szczytu góry kosmicznej. Nazwy świątyń, świątyni wież i miast są świadectwem tego utożsamiania ich z górą.

Babilon, znaczy na przykład „dom jaśniejącej góry”, „dom, na którym wspierają się niebo i ziemia”, „przymierze nieba i ziemi”. Babilońska świątynia – ziggurat była właściwie górą kosmiczną, czyli symbolicznym obrazem kosmosu. Siedem pięter wyobrażało 7 planetarnych niebios, a na najwyższym tarasie znajdował się ołtarz ofiarny.

W *Starym Testamencie* góra, oprócz ziemi, morza i praoceanu, jest jednym z praelementów stworzenia, sferą świętą zarezerwowaną Bogu. Góry, jak i cała ziemia, są dziełem Boga.

„Zanim zrodziły się góry

nim powstała ziemia i okrąg jej

od prawieków aż po wieki Ty istniejesz Boże”

Góra Synaj
(Archiwum Zakładu Geografii Religii
IGiGP UJ)

Izraelici zgodnie z tradycją kanaaneską umieszczali sferę świętą, zarezerwowaną Bogu, na górach i szczytach. Góra o nazwie Horeb (= „suchy”, „samotny”), która jest drugą nazwą biblijnej góry Synaj, to miejsce otrzymania Przykazań i zawarcia przymierza między Bogiem a Jego ludem. Pan, który przemówił z krzaku gorejącego zlecił Mojżeszowi misję przewodzenia Izraelowi. Tutaj też Bóg ukazał się Eliaszowi. Za czasów Dawida Bóg wskazał jako miejsce swej szczególnej czci górę Syjon. Salomon wznosił tutaj świątynię. Syjon to pierwotna nazwa zamku w Jerozolimie. Po przeniesieniu tam Arki Przymierza czczono Syjon jako górę świętą – mieszkanie Boże. Z czasem nazwę tę rozciągnięto na całą górę, a nawet na miasto Jerozolimę („Córa Syjonu”). W *Psalmach* jest piękna pieśń sławiąca wspaniałość Syjonu.

*„Góra Jego [czyli Boga] święta,
wspaniałe wzgórze,
Radością jest całej ziemi
Góra Syjon, kraniec północy.
Jest miastem wielkiego króla”*
(Ps. 48(47) 2-3).

W *Nowym Testamencie* góra to konkretny lub nieokreślony szczyt, na ogół określenie geograficzne, mające też sens teologiczny i symboliczny. Góra jest zwykle miejscem modlitwy Jezusa, Jego schronieniem, miejscem Jego doniosłych czynów. Aby wygłosić swoje pierwsze kazanie wstąpił Jezus na górę. Również na górze Jezus dokonał wyboru 12 apostołów. Po pierwszym rozmnożeniu chleba wstąpił Jezus „sam jeden na górę, żeby się modlić” (Mt 14,23). Na Górze Oliwnej rozpoczął Swoją mękę, na Kalwarii dokonał Swej zbawczej ofiary.

Historia religii zna wiele świętych gór. Czasami ta sama góra jest przedmiotem kultu w wielu religiach. Przykładem może być Góra Adama na Sri Lance, święte miejsce dla buddystów, hinduistów, muzułmanów i chrześcijan odłamu wschodniego. Na jej szczycie znajduje się zagłębienie w kształcie ogromnej stopy ludzkiej (ok. 1,5 m). Według buddystów jest to ślad Buddy, hinduiści utrzymują, że to bóg Śiwa odbił się tu od ziemi, gdy wstępował do nieba, natomiast muzułmanie wierzą, że to Adam po wygnaniu z raju odbywał tu pokutę stojąc przez 1000 lat na jednej nodze. Według chrześcijan jest to ślad św. Tomasza Apostoła Indii. Z kolei góra Synaj to święta góra

dla wyznawców judaizmu, chrześcijan i muzułmanów. Jak głosi Biblia, wyprowadzony przez Mojżesza z niewoli egipskiej lud Izraela, udał się w długą i wyczerpującą wędrówkę ku Ziemi Obiecanej. Na Synaju Mojżesz dostąpił łaski ujżenia Jahwe i otrzymał od niego Dziesięć Przykazań. W *Księdze Wyjścia* powiedziano m.in.: „Góra zaś Synaj była cała spowita dymem, gdyż Pan zstąpił na nią w ogniu i uniósł się dym z niej jakby z pieca i cała góra bardzo się trzęsła” (Wj 19, 18). „Jahwe zstąpił na górę Synaj, na jej szczyt. I wezwał Mojżesza na szczyt góry, a Mojżesz wstąpił” (Wj 19, 20). Równocześnie Bóg ogłasza świętość Synaju, oznaczającą, że Izraelici nie mogli na nią bezkarnie wstępować: „Wtedy rzekł Mojżesz do Jahwe: «Lud nie będzie śmiał podejść do góry Synaj, gdyż zakazałeś mu tego surowo, mówiąc: "Oznacz granicę około góry i ogłoś ją jako świętą"»” (Wj 19, 23). Nie udało się jednoznacznie ustalić lokalizacji tej świętej góry. Najczęściej tradycja utożsamia ją ze szczytem Dżebel Masa (2285 m n.p.m., Góra Mojżesza), znajdującą się w południowej części Półwyspu Synajskiego. Jest to ogromne, granitowe wzniesienie, odcięte przez liczne doliny od otoczenia. U podnóża góry, w tradycyjnym miejscu „gorejącego krzewu” znajduje się prawosławny monaster św. Katarzyny. Pielgrzymi podążają na sam szczyt góry, do kaplicy Mojżesza, specjalną ścieżką, zwaną „szlakiem Pana naszego Mojżesza”.

Góra Adama
(Archiwum Zakładu Geografii Religii
IGIGP UJ)

Święte góry szczególnie zaznaczają się w religiach wschodnich. Silnie rozwinięty kult nieba i związany z nim kult gór z pewnością zdecydował o dużej liczbie świętych gór w Chinach. Obok Kajlasy są tutaj 4 święte góry buddyjskie i 5 świętych gór taoistycznych. Każdej z pięciu gór taoistycznych przypisana jest jedna strona świata (piątą stroną jest środek). Są to góry:

- Hengashan: opiekunka zwierząt wodnych
- Taishan: czuwa nad losem ludzi, zsyła powodzenie
- Sungshan: opiekunka ziemi i roślin
- Huashan: opieka nad metalami
- Hengshan: opiekunka zwierząt lądowych

Meteory
(Archiwum Zakładu Geografii Religii IGiGP UJ)

Największą czcياً otaczana jest Taishan (Dostojna Góra). U jej podnóża znajduje się Świątynia Szczytu poświęcona bóstwu góry. Na szczyt wiedzie ceremonialna droga, złożona z 6000 schodów, zwana Niebiańską Drabiną. Wzdłuż całej drogi ciągną się liczne klasztory i świątynie. Taishan to miejsce tradycyjnej rytualnej ofiary feng, składanej przez cesarzy chińskich. Niepomyślny przebieg rytuału mógł oznaczać dla panującego nawet utratę mocy władania. Zapowiadał liczne klęski i upadek rodu.

Góra Kajlasa (6 714 m n.p.m.) to święta góra buddyzmu, hinduizmu i dżinizmu. Czczona jest również przez wyznawców dawnej tybetańskiej religii – bon po. Święta aura, jaka otacza górę, wynika już z samego jej kształtu. Wyraźnie wykształcone ściany wyglądają jak powierzchnie kryształu diamentu i są skierowane w cztery strony świata. Na południowym zboczu widoczne są rysy przypominające kształtem swastykę (symbol potęgi w starożytnych Indiach). Pielgrzymka sprawowana jest nie na szczyt góry, lecz wokół niej. Pielgrzymka ta nosi nazwę parikrama, jej trasa liczy około 50 km i trwa zazwyczaj 1-4 dni. Najbardziej pobożni czciciele pokonują tę trasę bijąc czołem o ziemię i wówczas pielgrzymka zajmuje nawet ponad miesiąc.

W Japonii szczególnie czczone są dwie góry: Fudzi (3776 m n.p.m.) i Ontakesan. Według japońskiej tradycji Fudzi narodziła się w ciągu jednej nocy w 286 r. p.n.e., kiedy to ziemia rozwarła się tworząc jezioro Biwa, a z rozpadliny wyłoniła się góra. Do drugiej wojny światowej pielgrzymka na Fudzi należała do obowiązków każdego shintoisty.

W wielu mitach, wierzeniach i religiach cechy nadprzyrodzone i boskie przypisywano kamieniom i skałom. Wydają się one mieć naturę wieczną, niezniszczalną. Znaczna część ich symboliki wywodzi się z faktu, że magazynują one ciepło, zimno, wodę, a w przypadku diamentów również światło. Nie bez znaczenia ma spoistość skał. W religiach Wschodu (zwłaszcza) częste były przypadki wykuwania w skałach świątyń, co pośrednio potwierdza traktowanie ich przez wiele ludów jako swoiste *sacrum*. Historycy są zgodni, że świętość skał oddają nie tylko dawne megality, ale przejawia się ona również w popularności wykonywanych z kamieni przedmiotów kultowych, takich jak na przykład amulety czy noże ofiarne. Skały i kamienie miały zamieszkiwać niektóre istoty nadprzyrodzone. I tak na przykład Tunguzi w północnej Rosji wierzą, że niebezpieczny duch lasów, Leśny Mistrz, może przybierać kamienne formy. Starali się więc unikać gładów przypominających postać ludzką, aby w ten sposób ustrzec się od spotkania z tym duchem.

Dość częste są przypadki, że same kamienie (różnej wielkości, na ogół jednak sporych rozmiarów) uważane są za święte lub obdarzone właściwościami magicznymi. Zazwyczaj modlitwy lub składanie ofiar odbywa się na odkrywkach skalnych, niekiedy o dziwnych konfiguracjach, które łączy się z energią duchową. Niektóre kamienie czy skały nabierają wartości symbolu związanego z daną wspólnotą. Przykładowo w sali wroczni świątyni Apollona w Delfach znajdował się najświętszy kamień starożytnej Grecji. Swym kształtem przypominał wielkie jajo i miał być postawiony przez samego Zeusa. Grecy uważali ten kamień za środek świata i określali go jako *omfalos* (pępek). Symbolicznie łączyli ten kamień z ciałem bogini Gai, która sama miała być Ziemią. Inny taki kamień – *omfalos* – znajdował się na Krecie, w miejscu uchodzącym za święte z racji tego, że tutaj miała spaść na ziemię pępowina Zeusa po jego narodzinach. Szkockich królów koronowano w Scone w Fife na „świętym kamieniu przeznaczenia” utożsamianym z kamieniem, na którym patriarcha Jakub położył głowę podczas rozmyślań o losie Izraelitów. Afrykańskie plemię Numana z terenów leżących nad rzeką Niger otacza wciąż małe otoczaki, które według miejscowych wierzeń, są opadłymi na ziemię cząstkami boga nieba. Wiele skał posiada charakterystyczne wgłębienia, które w wielu religiach traktowane są jako odciski stóp bóstw lub proroków (np. odciski stóp Buddy, Śiwy, Wisznu czy Adama). Podobne znaczenie kultowe nadaje się takim formom w chrześcijaństwie (np. odciski stóp Matki Bożej w Poczajowie czy w Bardzie Śląskim).

Ważną rolę w wierzeniach wielu ludów odgrywały jaskinie, zwłaszcza w wierzeniach związanych ze stworzeniem i śmiercią. Często w różnych mitologiach zjawisko wylaniania się ludzkości wiązano z jaskiniami lub innymi otworami w ziemi. Jaskinie wiodą też do świata zmarłych. W wierzeniach mezoamerykańskich słońce i księżyc miały być stworzone w jaskini. Pierwsi ludzie także mieli się wyłonić z ziemi w miejscu zwanym Chicomoztoc = „miejsce siedmiu jaskiń”. W wielu regionach świata jaskinie stanowiły naturalne sanktuaria bogów i duchów ziemi. Historycy zwracają uwagę, że o randze jaskini w wierzeniach Azteków może świadczyć fakt, że Piramida Słońca w Teotihuacanie, słynnym „mieście bogów”, została wybudowana na miejscu świętym, nad podziemną jaskinią, będącą dawnym sanktuarium. Ranga kultowa jaskiń i grot

Góra Athos - klasztor mniejszy typu „Skitai” pw. św. Andrzeja podległy klasztorowi Vatopedi (fot. J. Groch)

- miejsce próby;
- miejsce szczególnej Bożej opieki;
- znak błogosławieństwa Bożego (zamiana pustyni na teren żyzny)¹³.

W wierzeniach niektórych ludów dużą rangę kultową przypisywano glebie, zawierającej składniki odżywcze niezbędne dla egzystencji świata ożywionego. Według Mircei Eliadego gleba miała walor religijny jeszcze przed powstaniem mitów odnoszących się do ziemi. Wśród rdzennych mieszkańców Ameryki popularna jest legenda dotycząca początku Ziemi, zwracająca uwagę na witalność gleby. Według tych wierzeń porcje mułu wyniesione z dna pierwotnego morza przez wydry, kaczkę czy inne stworzenia wodne zostały w sposób magiczny przemienione w pierwszy suchy ląd. Świętość gleby podkreślały mity o stworzeniu człowieka. Starożytni Grecy wierzyli, że ich praprzodek Kekrops był uformowanym z ziemi człeko-wężem. Do dzisiaj lud Aché z Paragwaju umieszcza noworodka w ziemi, co ma symbolizować związek pomiędzy dzieckiem a świętą ziemią.

sprawiła zapewne, że w niektórych religiach licznie lokowano w nich świątynie. Do takich należą na przykład w Indiach Groty Adżanta – miejsce kultu związane z buddyzmem – łącznie 29 grot wykutych w stromych ścianach głębokiego wąwozu skalnego, pochodzące z okresu II w. p.n.e. – V w.n.e. czy Groty Ellora (34 grot buddyjskich i hinduistycznych z 600-800 r.). Słynna jest też Grota Amarnath w Himalajach (Kaszmir, Indie), naturalna świątynia hinduistów z lodową *lingą* Śiwy.

W *Piśmie Świętym* często jest mowa o pustyni. Jak wykazały badania ks. Stanisława Hałasa pojęcie *pustyni* występuje tam ponad 400 razy¹¹. Według cytowanego autora pustynia stała się ważnym miejscem objawienia wartości transcendentnych, a zarazem i środkiem do przekazania orędzia religijnego. Teolodzy dostrzegają wagę problemu pustyni niezbędnego dla właściwego zrozumienia niektórych aspektów biblijnego orędzia. Mówi się nawet o „*biblijnej teologii pustyni*”¹². Ks. S. Hałas rozpatruje biblijną pustynię jako:

– miejsce i obraz kary Bożej; miejsce ucieczki i spotkania z Bogiem;

Afganistan - Bamjan, skalne buddyjskie budowle sakralne z kolosalnymi posągami Buddy (przed zniszczeniem przez talibów)
(Archiwum Zakładu Geografii Religii IGiGP UJ)

Gaje lub lasy są uważane za najstarsze sanktuaria w dziejach człowieka. Drzewa stanowią symbol łączności z kosmosem. Przejawia się to w tym, że korzeniami są mocno osadzone w ziemi, gałęziami zaś wznoszą się ku niebu. Grupujące się na górnych gałęziach ptaki utożsamiano często z duszami lub niebiańskimi wieściami, a owoce z niebiańskimi ciałami. Niekiedy drzewo uważane jest za drogę pierwszych ludzi, którzy wspięli się po jego pnium i gałęziach na ziemię. W starożytnej Grecji wiercono, że wiele bóstw zamieszkiwało święte gaje. Wycinając las pozostawiano jedno drzewo lub kępę drzew, na ogół poświęcane Artemidzie. Dęby były łączone z Zeusem, oliwki z Ateną, wawrzyn z Apollinem, platany z Dionizosem, mirt z Afrodytą. W biblijnym Raju „*Na rozkaz Pana Boga wyrosły z gleby wszelkie drzewa miłe z wyglądu i smaczny owoc rodzące oraz drzewo życia w środku tego ogrodu (w Eden) i drzewo poznania dobra i zła*” (Rdz 2, 9). Drzewo życia ma być symbolem nadprzyrodzonego daru nieśmiertelności, jakim cieszył się człowiek przed upadkiem. Natomiast drzewo poznania dobra i zła to symbol osądzenia tego, co jest moralnie dobre, a co złe. To właśnie owoców z tego drzewa Bóg nie pozwolił spożywać Adamowi (Rdz 2, 16). W mitologii indyjskiej z pierwszego zarodka życia utworzonego przez wody wyrasta kosmiczne drzewo. Jego pień stanowi oś wszechświata i filar nieboskłonu. Bogowie usadowieni są w nim jak gałęzie wokół pnia. W tej samej mitologii mówi się też o dwóch drzewach. Są to: drzewo żeńskie, wyrastające z wód

i ziemi, oraz *aśwattha* (*pipal*), męskie drzewo nieba o pięciu gałęziach wyznaczających strony świata. Jego korzenie są w górze, na szczycie ziemskiego drzewa czyli w niebie, a gałęzie schodzą w dół. Niektórych bogów, zwłaszcza Agniego (boga ognia), Indrę (boga ozdabiającej burzy), Rudrę (boga niszczącej burzy) i Warunę (boga nieba, strażnika kosmicznego ładu) przedstawia się jako kosmiczne drzewo lub pień drzewa. Hindusi wierzą, że ziemskie drzewo to źródło życia i wzrostu. Korzenie tego drzewa wyrastają ze środka matczynych wód, pień wyznacza oś świata, gałęzie dotykają przestrzeni niebieskich, natomiast sok drzewa zawiera esencję życia. Dla dawnych Germanów świętymi miejscami były gaje dębowe. Na ogół zawsze w świętych gajach rosło drzewo wyższe od innych, pod którym składano ofiary. Ponieważ okres egzystencji drzew jest zazwyczaj dłuższy niż życie ludzkie, stąd w wielu mitologiach uznawano drzewa jako symbol czasu, dojrzałości i trwania. Coroczny cykl vegetacji drzew liściastych sprawił, że mitologie zaczęły uznawać drzewo również za symbol płodności. Do najbardziej znanych należy zawarty w mitologii skandynawskiej gigantyczny jesion Igdrasil, który jednoczy kosmos, jako że czerpie wodę ze źródeł i studni dostarczając ją zastępom nadprzyrodzonych istot zasiedlających jego gałęzie. Na najwyższej gałęzi ma zasiadać orzeł strzegący świata dla Odyna, głównego pana bogów. W wielu wierzeniach drzewo uważane jest też za źródło życia. Przykładowo lud Herero z południowej

Afryki wierzy, że pierwsi ludzie zesłi wraz z bydłem z drzewa (zwanego *omum-borombonga*) rosnącego na terenach trawiastych na południe od rzeki Kunene. Drzewo to wciąż żyje, a mieszkańcy składają pod nim specjalne ofiary z zielonych gałązek. W dawnej religii kreteńskiej bardzo rozbudowany był kult drzew, a nawet samych gałęzi.

W buddyzmie szczególnie znane jest drzewo – figowiec bengalski (*Ficus religiosa*), określane według tradycji mianem „Drzewa Mądrości”. Tu przez pięć lat przebywał Budda, kontemplując w cieniu figowca, pod którym doznał oświecenia. Znajduje się w indyjskiej miejscowości Bodhgaya. Pierwotne drzewo już nie istnieje, obecne przywieziono z Anuradhapury ze Sri Lanki. Przybywają tu buddyści z całego świata, by kontemplować przed potomkiem słynnego drzewa BO. Wyznawcy buddyzmu uznają je za najstarsze historyczne drzewo świata. Przypomnijmy jednak, że drzewo figowe od dawna było szczególnie czczone w Indiach jako sym-

Święte Drzewo Bo
w Dambulli (Sri Lanka)
(fot. W. Maciejowski)

bol obfitości natury i siedziba Śalabhandżiki, bogini drzew. Paciorki wykonane z drzewa figowego noszone są dla uczczenia zarówno Bogini – Matki, jak i Śiwy.

W wielu religiach boską cześć oddawano zwierzętom. Do dzisiaj kult zwierząt jest szczególnie żywy w Indiach, gdzie już w III tysiącleciu p.n.e. czczono na przykład nosorożce, tygrysy, słonie, krowy, byki, węże. W indyjskiej kulturze religijnej (szeroko rozumianej) ważne znaczenie symboliczne mają zwłaszcza krowy, byki i węże. Najbardziej spektakularny kult wiąże się ze świętymi krowami. Krowa zawsze była symbolem płodności i obfitości. Od niepamiętnych czasów przyrównywano ją do Matki Ziemi, jako że obie są dawcami pożywienia i opału, jak również stanowią symbol płodności. Krowę uważa się za inkarnacyjne wcielenie Wielkiej Bogini, która „poczęła i podtrzymuje życie wyłonione z jej nieskończonego łona”. Badacze kultury Indii zwracają uwagę, że w ostatnich czasach krowa zaczęła stanowić symbol „Matki Indii”, jako „mityczne ucieleśnienie współczesnego państwa indyjskiego¹⁴”.

Cześć oddawana przez wyznawców hinduizmu bykowi wynika z jego związków z Śiwą. Wierzchowcem tego boga był bowiem byk Nandin, którego Śiwa dosiadał w bitwach przeciwko demonom. Kult węża (*naga*) sięga jeszcze czasów przedwedyjskich (przed 1500 r. p.n.e.) i wciąż jest popularny, zwłaszcza na terenach wiejskich południowych Indii. Łączy się on z kultem drzew, jakszów, wody, ziemi i Wielkiej Bogini. Węże reprezentują bowiem siły ziemi, zwłaszcza tej wilgotnej, dającej obfitość darów. Innymi słowy węże są darczyńcami bogactw, dają trzody i potomstwo, zdrowie, przynoszą długowieczność i szczęście.

Zwierzęta stanowią też niektóre z wcieleń (*awatar*) jednego z głównych bóstw hinduizmu – Wisznu. Spośród 10 kolejnych jego wcieleń, trzy pierwsze to przedstawiciele fauny: Ryba (*Matsja*) ratująca praojca ludzkości Manu podczas potopu; Żółw (*Kurma*) dźwigający górę Mandara, służącą bogom i demonom do ubijania mlecznego oceanu w celu uzyskania napoju (*amrity*) zapewniającego im nieśmiertelność; Dzik (*Waraha*) wyciągający z przepaści Ziemię, wtrąconą tam przez demona.

Z niektórymi pielgrzymkami i ośrodkami kultu wiązały się zawsze problemy wchodzące w dziedzinę szeroko pojętej

Stadko „świętych krow”
na obrzeżach Anuradhapury
(fot. W. Maciejowski)

ochrony środowiska, przy czym nasilenie zagrożeń uwidoczniło się zwłaszcza w ostatnim stuleciu. Wynikają one przede wszystkim z zanieczyszczenia świętych wód, niszczącego wpływu zanieczyszczonego powietrza na zabytkową zabudowę centrów religijnych, a także z zagrożenia epidemiologicznego, jakie stwarza okresowa koncentracja setek tysięcy ludzi.

Przez długi okres czasu zagrożenie tego typu stwarzała pielgrzymka do Mekki – hadżdż. Wędrujący pątnicy często przenosili różne choroby zakaźne. W latach 1831-1912 zanotowano 27 epidemii cholery związanych z hadżdżem, przy czym epidemie w latach 1865-1866 i 1893 miały zasięg światowy. Ostatnią epidemię cholery rejestrowano w 1926 roku. W celu zapobiegania epidemiom w 1866 roku powstała na Synaju pierwsza stacja kwarantanna dla pielgrzymów. Obecnie wzdłuż głównych szlaków hadżdżu działają ruchome placówki szpitalne, utrzymywane przez poszczególne państwa muzułmańskie. W strefie Dżidda-Mekka-Medyna zlokalizowano kilkanaście szpitali oraz nowoczesną stację kwarantannową. Rząd saudyjski wybudował nowoczesne rzeźnie i chłodnie, co radykalnie zmieniło warunki sanitarne rytualnego zabijania zwierząt w czasie hadżdżu w Dolinie Miny.

Coraz poważniejszym problemem staje się zanieczyszczenie wód Gangesu, mimo ich niewątpliwych właściwości bakteriobójczych. Te właściwości sprawiły zapewne, że wody Gangesu nie były dotąd źródłem poważnych epidemii. Problem narastał jednak wraz z rozwojem miast i przemysłu. Do rzeki spływają obecnie ścieki z ponad 100 miast i z 130 dużych zakładów przemysłowych oraz wrzucane są niekiedy zwłoki zmarłych. Szacuje się, że przez Waranasi przepływa rocznie około 33 tys. ciał ludzkich. Wszystko to może zagrażać życiu i zdrowiu pielgrzymów, którzy obok rytualnej kąpieli również piją tę wodę. W 1979 roku zmarło w Waranasi na cholere w ciągu dwóch dni około 30 osób. Wydarzenie to sprowokowało władze Indii do opracowania planu ochrony wód Gangesu przed zanieczyszczeniami i przyznania miastu na ten cel 430 mln rupii.

Przeprowadzone rozważania pozwoliły jedynie zasygnalizować niektóre aspekty powiązań między religiami a środowiskiem przyrodniczym. W tak krótkim opracowaniu nie sposób bowiem wyczerpać tej fascynującej problematyki. Naszym zamierzeniem było przede wszystkim zwrócić uwagi na rolę środowiska przyrodniczego w kształtowaniu się kultury duchowej człowieka na wszystkich etapach jego rozwoju. Tej roli środowiska przyrodniczego na rozwój wierzeń i religii chyba nie zawsze jesteśmy świadomi.

Przypisy:

¹ G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*. Wyd. 2 popr., Warszawa 1997 Książka i Wiedza s. 45-74.

² G. van der Leeuw, *dz. cyt.*, s. 82-83.

³ M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz, „*Mitologia indyjska*”, Warszawa 1986 Wyd. Artyst. i Filmowe, s. 167.

- ⁴ Eden – nazwa geograficzna raju odpowiada mezopotamskiej nazwie edinu: *edin* = równina, step].
- ⁵ G. van der Leeuw, *dz. cyt.*, s. 348.
- ⁶ A. Jackowski, I. Soljan, E. Bilaska-Wodecka, *Religie świata. Szlaki pielgrzymkowe*. Poznań 1999 Wyd KURPISZ. „Wielka Encyklopedia Geografii Świata” t. XV, s. 17.
- ⁷ Hierotopografia – dziedzina nauki zajmująca się rozmieszczeniem i opisem miejsc świętych na kuli ziemskiej.
- ⁸ A. Szyjewski, „*Religie Australii*”, Kraków 1998 „Nomos”.
- ⁹ M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz, *dz. cyt.*, s. 69.
- ¹⁰ M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz, *dz. cyt.*, s. 53.
- ¹¹ patrz: M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Łódź 1993, Wydawnictwo OPUS, s. 97-99.
- ¹² Ks. S. Hałas SCJ, *Pustynia miejscem próby i spotkania z Bogiem. Wybrane zagadnienia biblijnej teologii pustyni*, Kraków 1999 Wydawnictwo Księży Sercanów s. 9.
- ¹³ Ks. S. Hałas SCJ, *dz. cyt.*, s. 10.
- ¹⁴ Ks. S. Hałas SCJ, *dz. cyt.*, s. 43-332.
- ¹⁵ R. Waterstone, *Indie. Magia. Tradycja. Rzeczywistość*, Warszawa 1996 Muza S. A., s. 69.

Natural environment and sacrum

(SUMMARY)

In all religions, elements of the natural environment have played an important role in the expression of faith. One of the aims of the research conducted by geography of religion is to analyse the distribution of worship centres as related to particular elements of the environment. Such studies may refer to elements of topography (such as mountains, caves, or river) or to entire geographical systems (for example: mountain ranges, catchment areas, and coasts). The oldest gods in Greece were mother-earths. The earth is usually considered the oldest and most dignified god. The earth, was worshiped as mother and nourisher, was respected, and sometimes even granted mystical devotion.

The presence of characteristic (e.g. desert) landscapes in many mythologies and beliefs was ascribed to the activities of supernatural creatures who were a sort of giants. Hiero-topography is ruled by a law that all distinctive features of the landscape are extraordinary. The unusual aspect of landscapes, such as large, hidden or outstanding objects, acquire special meaning in all religions, inspiring respect and metaphysical fear.

For many myths and legends, water from springs or waterfalls comes from the supernatural, underground world. It is often said that wells and springs represent the spiritual womb of the Earth, therefore they possess healing powers, enlightenment powers and make wishes come true. Since antiquity, rivers have been a metaphor for human life: from birth, conception or previous existence (symbolised by the spring) to death, life after death or reincarnation (symbolised by the estuary). Rivers have also been the main symbol of fertility and abundance. They may also draw the line between life and death. Rivers

have often been considered holy, or even incarnations of gods. The river has been an ancient and complex symbol of worship in India. Hinduism regards water as the source of holiness, due to its cleansing and nourishing properties, and rivers are holy because they fall from heaven, purging and fertilising the soil. *Sansara*, or *the wheel of life*, intertwined with the idea of reincarnation, has also been compared to a river.

Religions of almost all peoples inhabiting coastal areas have ascribed an important role to the oceans.

Mountains have also played a crucial role in the history of religion. They are often considered as merging points of heaven and earth, as a centre crossed by the axis of the world, therefore they become sacred places.

In many myths, beliefs and religions, supernatural and divine features have been ascribed to rocks and stones. Caves were often important, especially in the case of beliefs related to creation and death. In various mythologies, the phenomenon of emerging civilisation was associated with caves or other openings in the ground. Caves have also led to the world of the dead.

The Bible often mentions the image of a desert. Theologians perceive the importance of the problem of the desert as indispensable for understanding certain aspects of the message contained therein. The *Biblical theology of the desert* is also discussed.

The beliefs of some peoples included worship of soil, which contained nourishing elements necessary for the existence of the living world. According to Mircea Eliade, the soil had religious power even before the creation of myths relating to the Earth.

Woods and forests are considered the oldest shrines in the history of human kind. Trees are a symbol of contact with the universe, as their roots go deep in the ground, while the branches spread towards the sky.

Many religions worship animals, especially in India, where animals like rhinoceros, tiger, elephant, cow, bull and snake have been worshipped since 3000 BC.

Our task consists mainly in drawing attention to the role of the natural environment on the shaping of spiritual culture of mankind at all the steps of its development. This role, and the impact of the environment on the development of beliefs and religions are have not been completely explored.

*Antoni Jackowski, prof. dr hab., Izabela Sołjan, dr
Zakład Geografii Religii
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego
Kraków*